

ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

CONTENT OF CHARACTERISTICS OF GENERAL PRINCIPLES OF LEGAL RESPONSIBILITY

Каленіченко Л.І.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті автор надає змістову характеристику загальноправових принципів юридичної відповідальності. Розкриває на загальнотеоретичному рівні зміст таких принципів юридичної відповідальності, як принцип законності, обґрунтованості, справедливості, доцільності, невідворотності й своєчасності.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, принципи юридичної відповідальності, загальноправові принципи юридичної відповідальності, принцип законності, принцип обґрунтованості, принцип справедливості, принцип доцільності, принцип невідворотності, принцип своєчасності.

В статье автор характеризует общеправовые принципы юридической ответственности. Раскрывает на общетеоретическом уровне содержание таких принципов юридической ответственности, как принцип законности, обоснованности, справедливости, целесообразности, неотвратимости и своевременности.

Ключевые слова: ответственность, юридическая ответственность, принципы юридической ответственности, общеправовые принципы юридической ответственности, принцип законности, принцип обоснованности, принцип справедливости, принцип целесообразности, принцип неотвратимости, принцип своевременности.

In the article the author characterizes general legal principles of legal responsibility. Reveals at the general theoretical level the content of such principles of legal responsibility as the principle of legality, reasonableness, justice, expediency, inevitability and timeliness.

Key words: responsibility, legal responsibility, principles of legal responsibility, general legal principles of legal responsibility, principle of legality, principle of validity, principle of justice, principle of expediency, principle of inevitability and the principle of timeliness.

Актуальність теми. Юридична відповідальність як відносно відокремлене самостійне правове явище, котре притаманне системі права будь-якої держави, існує та функціонує в межах певної системи координат.

Система координат принципів юридичної відповідальності лежить у площині системи координат принципів права (правових принципів). Такий стан речей зумовлений тим, що юридична відповідальність є правовим явищем, яке тісно пов'язано з правом як в об'єктивному смислі, так і в суб'єктивному значенні, інститут юридичної відповідальності є складником (частиною) права як системного утворення.

Отже, принципи юридичної відповідальності, з одного боку, є частиною принципів права й у своєму змісті мають їх характерні ознаки та вияви (види). З іншого боку, принципи юридичної відповідальності являють собою відносно якісне нове утворення у праві, якому притаманні власні особливості (ознаки) й форми (види). Традиційно в юридичній літературі залежно від сфери дії принципів у межах системи права виокремлюють: 1) загальноправові; 2) міжгалузеві; 3) галузеві принципи права [1, с. 254–255; 2, с. 245–246; 3, с. 397]. Такого роду класифікація передбачає, що загальноправові принципи права притаманні всій національній системі права, міжгалузеві принципи права властиві кільком спорідненим галузям права. Натомість галузеві принципи права характерні для конкретної галузі права, визначають якісні особливості її правового регулювання.

Спираючись на цю класифікацію та використовуючи метод аналогії, на нашу думку, залежно від сфери дії принципів юридичної відповідальності в межах системи права варто виокремлювати: 1) загальноправові; 2) міжгалузеві; 3) галузеві принципи юридичної відповідальності [4].

У юридичній літературі принципи юридичної відповідальності в роботах досліджували М.В. Вітрук, Г.С. Іванова, А.А. Корнієнко, Д.А. Липинський, Н.М. Оніщенко, В.М. Романова, О.В. Рагузіна, Т.І. Тарахонич, О.М. Чураков та інші. Однак деякі аспекти в цій площині сьогодні залишилися концептуально невирішеними.

У зв'язку з тим що загальноправові принципи юридичної відповідальності є загальними для всіх видів (форм) цього правового явища, незалежно від специфіки методу і предмета правового регулювання тієї чи іншої галузі права, у статті ми маємо на меті подати їх загальнотеоретичну характеристику.

Виклад основного матеріалу. До основних загальноправових принципів юридичної відповідальності, на нашу думку, варто зарахувати такі: принцип законності, обґрунтованості, справедливості, доцільності, невідворотності й своєчасності.

Принцип законності. Законність є багатоаспектним правовим явищем, традиційно її розуміють як принцип, метод, режим.

Законність тісно пов'язана з правопорядком. Вона «є найбільш адекватною формою закріплення правопорядку. Якщо закон означає офіційне визнання масштабу свободи, то законність є вимогою дотримуватися такого масштабу» [5, с. 34].

Першоосновою законності є обов'язок (вимога) неухильного виконання й дотримання нормативно-правових приписів. Ця вимога законності виражається в системі права через норми юридичної відповідальності. Більше того, для форм реалізації юридичної відповідальності обов'язок є «відправною точкою відліку». Так, для добровільної форми реалізації юридичної відповідальності це обов'язок діяти правомірно, а для державно-примусової форми – це обов'язок зазнати несприятливі наслідки майнового, особистого, організаційного характеру за вчинене правопорушення. Такого роду обов'язки Д.А. Липинський характеризує двоаспектно, з одного боку, як вияв принципу законності, а з іншого – як результат впливу принципу законності [6, с. 123].

Отже, категорія юридичної відповідальності тісно пов'язана з категорією законності, законність є одним із принципів системи координат юридичної відповідальності.

У контексті дослідження принципів ретроспективної юридичної відповідальності звернімо увагу на те, що

принцип законності може безпосередньо закріплюватися в тексті нормативно-правових актів, а може опосередковано «впливати» зі змісту їх нормативно-правових приписів.

Наприклад, стаття 19 Конституції України вказує на те, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень і в спосіб, що передбачений Конституцією та законами України [7].

Натомість положення статті 68 Конституції України закріплює обов'язок за кожною людиною неухильно дотримуватися Конституції України й законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [7].

Аналіз тексту статті 68 Конституції України свідчить про те, що в системі законодавства нашої держави на найвищому юридичному рівні закріплені обов'язок діяти правомірно (для людини – неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей; для органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України).

Положення пункту 22 частини 1 статті 92 Конституції України вказують на те, що виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, а також відповідальність за них [7].

Тобто обов'язок зазнати несприятливі наслідки майнового, особистого, організаційного характеру за порушення встановлених державою, суспільством правил поведінки визначається лише законами України й формально виражається в галузевих джерелах права, що закріплюють заходи можливої (належної) поведінки та заходи юридичної відповідальності.

У галузевому законодавстві мітаються норми права кримінально-правової, адміністративно-правової, цивільно-правової, дисциплінарної й інших видів юридичної відповідальності. При цьому принцип законності юридичної відповідальності і його основні вимоги знайшли своє формальне вираження практично в усіх галузевих джерелах законодавства, нормативно-правові приписи якого врегульовують порядок покладання юридичної відповідальності.

Аналіз положень чинного законодавства, яке регулює інститут юридичної відповідальності, дає підстави констатувати, що такі вимоги принципу законності юридичної відповідальності, як рівність перед юридичною відповідальністю; обов'язок дотримуватись установлених нормами права правил поведінки суб'єктами права; єдність законності; звільнення від відповідності лише на законних підставах; верховенство Конституції; відсутність зворотної дії закону, який погіршує становище суб'єкта відповідальності; зворотна дія закону, який зменшує відповідальність або звільняє від неї, тощо, формально закріплені на законодавчому рівні. А отже, *будь-яка особа може бути притягнена до юридичної відповідальності лише за наявності визначених у законодавстві підстав юридичної відповідальності й тільки в установленому законом порядку та межах.*

Принцип обґрунтованості. Принцип обґрунтованості випливає з принципу законності, бо законне рішення, законний захід примусового характеру може бути лише обґрунтованим [8, с. 165].

Принцип обґрунтованості відповідальності передбачає об'єктивне повне дослідження обставин справи, збирання й усебічну оцінку доказів, доведення наявності факту правопорушення до ступеня вини конкретної особи, визначення

можливості застосування санкції до суб'єкта відповідальності, встановлення певної міри впливу відповідно до санкції норми та з урахуванням конкретних обставин справи й особистості суб'єкта відповідальності [1, с. 472; 2, с. 472; 9]. При цьому всі зазначені вимоги принципу обґрунтованості юридичної відповідальності потребують визначення та доведення у правозастосовному акті.

У цьому контексті варто відмітити, що в публічному праві в межах принципу обґрунтованості діє *презумпція невинуватості*: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину» [7].

У галузях права, які належать до підсистеми приватного права (наприклад, цивільне право), навпаки, діє *презумпція вини або презумпція винуватості*, згідно з якою особа вважається винною, поки не доведе свою невинуватість. Тобто в цивільному праві обов'язок доводити свою невинуватість законодавець покладає на суб'єкта відповідальності (стаття 614 ЦК України).

Отже, принцип обґрунтованості юридичної відповідальності в контексті презумпції невинуватості полягає в доведенні та визначенні у правозастосовному акті вини суб'єкта відповідальності відповідними державними органами й посадовими особами. А в межах презумпції невинуватості держава через відповідні державні органи та посадових осіб лише констатує результат доведення або недоведення своєї винності (невинуватості) суб'єктом права, який притягається до відповідальності.

Звернімо увагу на те, що в юридичній науковій літературі деякі вчені до *основних принципів юридичної відповідальності зараховують презумпцію невинуватості* [10, с. 40–41].

У запропонованій нами класифікації загальноправових принципів юридичної відповідальності ми не зараховали презумпцію невинуватості до принципів досліджуваного явища. Такого роду позицію ми пов'язуємо із сутнісною загальнотеоретичною характеристикою принципів юридичної відповідальності та правових презумпцій.

Згідно з традиційною загальнотеоретичною позицією щодо сутності принципів юридичної відповідальності та презумпцій, ці правові явища є відносно самостійними й відокремленими в системі понятійно-категоріального апарату юридичної науки.

Відтак *принципи юридичної відповідальності* – це загальноприйняті норми-ідеї найвищого авторитету, які слугують основними засадами імперативного характеру, на підставі яких компетентні органи застосовують санкції правових норм до правопорушників з метою забезпечення правопорядку [2, с. 473].

Правові презумпції – закріплені в нормах права припущення про наявність чи відсутність певних фактів, які мають юридичне значення, тобто презумпції – це узагальнення, недостовірні факти, факти умовні, але можливі [2, с. 413].

Усю сукупність наявних у системі права *презумпцій можна умовно поділити* на два види: *неспростовні* (припущення, закріплені в законі, про наявність або відсутність певних фактів, що не підлягають сумніву й доказуванню) і *спростовні* (припущення, закріплені в законі, про наявність або відсутність певних фактів, що не підлягають сумніву, поки щодо них не буде доведено інше) [2, с. 414].

Тобто неспростовні правові презумпції за своєю сутністю є незаперечними принципами (презумпція виникнення правоздатності людини в момент її народження) [1, с. 414]. У свою чергу, спростовні презумпції можна заперечувати (наприклад, презумпція невинуватості).

З огляду на викладене, вважаємо за доцільне підкреслити, що презумпція невинуватості належить до спростов-

них презумпцій. Цього виду презумпція є припущенням, закріпленим у законі, про відсутність вини в учиненні правопорушення в суб'єкта відповідальності, що не підлягає сумніву, поки щодо цього факту не буде доведено інше.

Отже, на відміну від принципів юридичної відповідальності, *презумпція невинуватості є закріпленою у нормах Конституції України припущенням про відсутність вини в суб'єкта відповідальності, яке має юридичне значення*. При цьому це припущення не підлягає сумніву, поки щодо нього не буде доведено інше. Натомість *принципи юридичної відповідальності є неспростовними ні за яких умов ідеями (керівними засадами), які визначають її сутність, призначення, порядок покладення*.

Принцип справедливості. Сутність принципу справедливості юридичної відповідальності в загальному вигляді, на нашу думку, повинна виражатися в такій тезі: «Юридична відповідальність повинна відповідати вчинку». Юридична відповідальність як реакція держави, суспільства на поведінку суб'єкта права повинна бути справедливою й відповідати всім установленим у законодавстві та суспільній правовій свідомості критеріям справедливості.

У контексті дослідження ретроспективної негативної юридичної відповідальності, як нам видається, варто звернути увагу на такі основні формально визначені *критерії справедливості цього правового явища*.

По-перше, для всіх суб'єктів права, які вчинили рівнозначні однакові порушення суб'єктивних прав, правопорушення (вчинення в окремих передбачених законом, договором випадках об'єктивно протиправного діяння), умови, підстави виникнення притягнення, покладення юридичної відповідальності є рівними. Показово, що в зазначеному критерії принципу справедливості юридичної відповідальності втілюються *вимоги загальноправового конституційного принципу правової рівності*.

По-друге, правопорушник, за загальним правилом, несе відповідальність лише за власне протиправне діяння. Згідно з положеннями частини 2 статті 61 Конституції України, юридична відповідальність особи має *індивідуальний характер* [7]. За загальним правилом, особу можна притягнути до відповідальності лише за її власну поведінку. Винятком є передбачені в законодавстві випадки покладення відповідальності на особу, яка не вчиняла протиправне винне правопорушення (відповідальність за майнову шкоду, заподіяну неповнолітньою особою, відповідальність за вчинення в окремих передбачених законом, договором випадках об'єктивно протиправного діяння).

По-третє, санкція, що застосовується завжди, має *відповідати тяжкості діяння, рівню соціальної небезпеки, соціальної шкідливості, не принижувати людської гідності*. Тобто державно-примусові заходи повинні ґрунтуватися на *принципі гуманізму*, який виключає можливість жорстких, негуманних заходів впливу на суб'єкта відповідальності [11]. При цьому гуманізм юридичної відповідальності являє собою систему нормативно закріплених морально-правових вимог, що відображають визнання людини вищою соціальною цінністю, а також тих, що охороняють інтереси суспільства, права, свободи, честь і гідність людини та громадянина в юридично значимих обставинах [12, с. 69].

По-четверте, принцип справедливості передбачає, що за одне порушення суб'єктивних прав, правопорушення, вчинення в окремих передбачених законом, договором випадках об'єктивно протиправного діяння настає *одна відповідальність (відповідного виду)*. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (стаття 61 Конституції України).

Звернімо увагу на те, що іноді в юридичній науковій і навчальній літературі до принципів досліджуваного правового явища зараховують принципи співмірності [13, с. 418], неприпустимості подвійного притягнення до

юридичної відповідальності [14, с. 422; 15], гуманізму [16, с. 8; 15; 17, с. 12], поваги прав людини [12, с. 44].

Ми вважаємо, що вищевикладені позиції вчених-правознавців є цілком справедливими й обґрунтованими. Однак, зважаючи на зміст критеріїв принципу справедливості юридичної відповідальності, ми не виокремлювали принцип гуманізму, співмірності, поваги прав людини, неприпустимості подвійного притягнення до юридичної відповідальності як окремі керівні ідеї досліджуваного правового явища.

Принцип доцільності передбачає обрання найбільш оптимального (економічного та водночас ефективного) варіанта юридичної відповідальності [1, с. 473].

Зміст принципу доцільності юридичної відповідальності полягає в такому: суб'єкту відповідальності мають бути призначені такі заходи державно-правового примусу, які необхідні для досягнення цілей досліджуваного правового явища, а саме: виправлення суб'єкта правопорушення (порушення суб'єктивних прав), запобігання новим правопорушенням, відшкодування завданої шкоди. Іншими словами, сутність принципу доцільності юридичної відповідальності полягає в тому, чи забезпечить застосування до конкретної особи заходів державно-правового примусу досягнення суспільно значущих цілей досліджуваного правового явища.

За умови, що цілі юридичної відповідальності можуть бути досягнуті іншим шляхом, заходи відповідальності можуть пом'якшуватися або навіть скасовуватися. Саме для цього законом і передбачено різні види санкцій, які дають змогу в процесі покладення юридичної відповідальності урахувати конкретні обставини скоєння протиправного вчинку, об'єктивно протиправного діяння, індивідуальні особливості суб'єкта правопорушення тощо.

У межах сутнісної характеристики принципу справедливості й принципу доцільності юридичної відповідальності вважаємо за необхідне зазначити, що в юридичній літературі існує точка зору, згідно з якою ці принципи охоплюються принципом більш загального порядку – *індивідуалізація юридичної відповідальності* [18, с. 402].

З огляду на те що принцип індивідуалізації юридичної відповідальності є відправною ідеєю, яка закріплена в чинному законодавстві, в основу якої покладено диференційоване закріплення обов'язків залежно від правового статусу суб'єкта юридичної відповідальності, диференціацію правопорушень і санкцій залежно від типової суспільної небезпеки правопорушення та правопорушника й визначення заходу юридичної відповідальності з урахуванням суспільної небезпеки правопорушення та особи правопорушника [19, с. 354], ми погоджуємось із позицією щодо більш загального порядку принципу індивідуалізації юридичної відповідальності стосовно принципів справедливості й доцільності.

Виходячи зі змісту принципу індивідуалізації юридичної відповідальності та сутнісної характеристики принципів справедливості й доцільності, ми вважаємо, що *до системи принципів досліджуваного правового явища* логічно зарахувати *принцип або індивідуалізації, або справедливості й доцільності*. Такий стан речей ми пов'язуємо з логічним перехресненням сутнісних характеристик зазначених принципів юридичної відповідальності.

Принцип невідворотності передбачає, що будь-яка особа незалежно від її матеріального становища, соціального статусу повинна нести відповідальність за скоєне правопорушення [15].

Сутність принципу невідворотності юридичної відповідальності полягає в «обов'язку застосування кримінального покарання та інших заходів кримінально-правового впливу» [20, с. 61]; «невідворотності, необхідності виникнення відповідальності, реальності її дії, здійснення» [21, с. 138–139]; «негативній оцінці правопорушення державою і суспільством» [16, с. 15] тощо.

З огляду на зазначене, маємо підстави відмітити, що *будь-яке порушення суб'єктивних прав, правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння у визначених законом, договором випадках є підставою для відповідної реакції з боку держави, державних органів, посадових осіб*. Такого роду реакція в разі притягнення особи до негативної юридичної відповідальності передбачає, що суб'єкт відповідальності зазнає певних втрат, позбавляється певного блага, що йому належать. Тобто суб'єкт порушення суб'єктивних прав, правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння у визначених законом, договором випадках (за загальним правилом) буде покараний за протиправну юридично значущу поведінку.

При цьому реакція з боку держави на вчинене порушення суб'єктивних прав, правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння у визначених законом, договором випадках *мас на меті* не лише покарання (за загальним правилом) суб'єкта протиправного діяння, а й *відновлення порушених прав, запобігання* вчиненню нових виявів протиправної поведінки як суб'єктом протиправного діяння, так й іншими особами, *забезпечення* нормативної дії механізму правового регулювання.

Отже, реалізація принципу невідворотності юридичної відповідальності забезпечує втілення в життя функцій досліджуваного правового явища.

Принцип своєчасності юридичної відповідальності передбачає, що за вчинене порушення суб'єктивних прав, правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння у визначених законом, договором випадках особа може притягатися до юридичної відповідальності лише протягом певного, встановленого законодавцем, періоду.

У національній системі законодавства чітко встановлений строк давності, до закінчення терміну якого особа може притягатися до відповідальності компетентними органами. При цьому закінчення строку давності є підставою для звільнення особи від юридичної відповідальності, що прямо передбачено нормативно-правовими приписами адміністративного, кримінального, трудового, дисциплінарного тощо законодавства.

Звернімо окремо увагу на те, що в юридичній науковій літературі, яка присвячена аналізу сутності принципів юридичної відповідальності, деякі вчені принцип своєчасності досліджуваного правового явища зараховують до критеріїв принципу справедливості. У зв'язку з цим у класифікації зазначених науковців принцип своєчасності юридичної відповідальності не виокремлюється як відносно самостійна керівна (основоположна) ідея [11, с. 388–389].

Висновки. Наприкінці змістової характеристики принципів юридичної відповідальності вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що *всі принципи досліджуваного явища взаємопов'язані між собою, їх успішна реалізація залежить від ефективності роботи як усієї системи принципів загалом, так і кожного окремого принципу зокрема*. Тобто покладення юридичної відповідальності з урахуванням одного або декількох принципів досліджуваного правового явища не може забезпечити реалізацію сутності, змісту і призначення юридичної відповідальності. Утілення в життя всіх без винятку основних принципів цього правового явища дає змогу забезпечити сутнісну реалізацію юридичної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крестовська Н.М. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : [підручник] / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 4-те вид., доп. і перероб. – К. : Алерта, 2014. – 524 с.
3. Правова доктрина України : у 5 т. – Х. : Право, 2013. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / [В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін.]; за заг. ред. О.В. Петришина. – 2013. – 976 с.
4. Каленіченко Л.І. Поняття та види принципів юридичної відповідальності / Л.І. Каленіченко // Право і Безпека. – 2017. – № 1 (64). – С. 24–31. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1940/The%20concept%20and%20types%20of%20principles%20of%20legal%20liability_Kalenichenko_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
5. Христинченко Н.П. Особливості реалізації принципу законності у сучасних умовах державотворення / Н.П. Христинченко // Європейські перспективи. – 2013. – № 6. – С. 31–35.
6. Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Д.А. Липинский. – Самара, 2004. – 487 с.
7. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Іванова Г.С. Принципи дисциплінарної відповідальності у трудовому праві / Г.С. Іванова // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2013. – № 26. – С. 163–168.
9. Зайчук О.В. Теорія держави і права : [підручник] / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/law/zauchuk_tdp/part3/2403.htm.
10. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : [монографія] / [кол. авторів]; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – 216 с.
11. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
12. Рагузина О.В. Гуманізм і справедливість юридичної відповідальності в публічному і частному праві : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.В. Рагузина. – Саратов, 2002. – 193 с.
13. Витрук Н.В. Конституционное правосудие в России (1991–2001 г.): Очерки теории и практики / Н.В. Витрук. – М. : Городец-издат, 2001. – 508 с.
14. Шабуров А.С. Юридическая ответственность / А.С. Шабуров // Теория государства и права / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перелова. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 414–435.
15. Тарахонич Т.І. Принципи юридичної відповідальності в системі принципів права / Т.І. Тарахонич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63924/59-Tarahonich.pdf?sequence=1>.
16. Романов В.М. Принципы юридической ответственности и их реализация в деятельности органов внутренних дел : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / В.М. Романов. – М., 2000. – 26 с.
17. Чураков А.Н. Принципы юридической ответственности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А.Н. Чураков. – Волгоград, 2000. – 19 с.
18. Теорія держави і права : [навчальний посібник для студентів, які навчаються за напрямом підготовки 6.030202 – «Міжнародне право»] / [А.М. Шульга, Л.В. Новікова, В.І. Сідоров та ін.]; за ред. А.М. Шульги. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – 464 с.
19. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности : [монография] / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.
20. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы) / Б.Т. Базылев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – 120 с.
21. Малаш Т.А. Принцип неотвратимости юридической ответственности : дисс. ... канд. юрид. наук / Т.А. Малаш. – М., 1996. – 158 с.